

REFORM HAREKETİ

Emrah BOZKURT

“Avrupa’da Aydınlanmacılık Hareketi’nin Ortaya Çıkışı”

Tezinin “*Reform*” Bölümüdür.

emrahbozkurt.com

HAZİRAN 2018

TRABZON

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III

GİRİŞ

1.Aydınlanmacılık Nedir?.....	3
2.Toplumsal Devinimlerde Biraradalık Perspektifi.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ORTAÇAĞ AVRUPASI FELSEFESİ

1.1.Antikçağ Felsefesinin Ortaçağ Felsefesine Etkisi.....	12
1.2.Aristoteles Tercümelelerinin Avrupa'ya Etkisi.....	14
1.3.Thomas Aquinas Özelinde Ortaçağ Felsefesinin Çerçevesi ve Mirası.....	18
1.4.Ortaçağ Aydınlığı/Karanlığı.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN TARİHSEL ALT YAPISI

2.1.Hayat Algısındaki Değişim.....	26
2.2.Rönesans.....	28
2.2.1.Hümanizm.....	31
2.2.2.İtalyan Rönesansı.....	32
2.2.2.1.Niccolò Machiavelli.....	34
2.2.3.Kuzey Rönesansı.....	40
2.2.3.1.Desiderius Erasmus.....	40
2.2.3.2.Thomas More.....	42
2.3.Reform.....	44
2.4.Yeni Dünya ve Yeni Problemler.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

3.1.Bilimin Yükselişi.....	50
3.1.1.Francis Bacon.....	52
3.1.2.Yeni Bir Evren.....	56
3.1.2.1.Nicolaus Copernicus.....	58
3.1.2.2.Tycho Brahe.....	60
3.1.2.3.Johannes Kepler.....	61
3.1.2.4.Giordano Bruno.....	64
3.1.2.5.Galileo Galilei.....	66
3.1.3.René Descartes ve Mekanikçi Felsefe.....	70
3.1.4.Isaac Newton.....	79
3.2.Aydınlanmacılık Hareketi'nin Gelişimi.....	85
3.2.1.Thomas Hobbes.....	85
3.2.2.Baruch Spinoza.....	86
3.2.3.John Locke.....	87
3.2.4.Gottfried Leibniz.....	88
3.2.5.George Berkeley.....	88
3.2.6.David Hume.....	89
3.2.7.Montesquieu.....	90
3.2.8.Voltaire.....	91
3.2.9.Jean-Jacques Rousseau.....	92
3.2.10.Denis Diderot.....	94
3.2.11.Immanuel Kant.....	94
SONUÇ.....	98

KAYNAKÇA

2.3.Reform

Yeniden biçimlenmiş veya yeni nizam anlamına gelen Reform¹, Rönesans'ın içerisinde yer alan dinsel bir akımdır. Alman papaz Martin Luther'in (1483-1576), 1517 yılında Württemberg Kilise'sinin kapısına astığı, Katolik Kilisesi'ne karşı protestosundan dolayı *Protestanlık* adını alan bu akım, gerçekte ise genel düşünceyi dile getiriyordu. Katolik Kilisesi, Rönesans'ın getirdiği yeniden doğuş düşüncesine uymayacak kadar donmuş ve bozulmuştu. Hıristiyanlığın özüne dönülerek, skolastik eklentilerden kurtulmasını sağlamak hemen hemen tüm Hıristiyanların dileği idi. Fransa'da Jean Calvin (1509-1564) ve İsviçre'de Huldrych Zwingli'nin (1484-1531) geliştirdiği Protestanlık daha sonra Calvinizm olarak İngiltere'ye girmiş Anglikanizm'i doğurmuştu.² Hıristiyanlıktaki bu ayrışmalar Avrupa'yı uzun yıllar sürecek olan bir karmaşaya, siyasi çekişmelere ve din savaşlarına sürükleyecekti. Fransa ve İtalya'nın başını çektiği Katolikler; İngiltere ve Almanya'nın başını çektiği Protestanlar yaşanan çatışmalar ve savaşlar, nihayetinde 1648'de Westphalia Barışı'yla son buldu ve bu çatışmalar sonrası ortaya çıkan şey ise, aralarında bir barışın mutlak olarak gerekli olduğuydu.³ Her iki tarafın da kabul etmek zorunda olduğu şey, inancın tek başına temsil edilmesi artık tek bir Kilise otoritesinde olamayacağıydı. Dolayısıyla dini hoşgörü ortamı mecburiyeti kendisini göstermiş oldu. Bu dini hoşgörü ortamı XVIII. ve XIX. yüzyılda gelişerek liberalizm hareketine de kaynaklık etti. Anlaşılacağı gibi Reform hem siyasi hem de teolojikti: Papanın otoritesi reddedildi ve göklerin egemenliğini temsil ettiği otoritesinden dolayı aldığı haraca son verildi. Reformun gerçekleşmesinde İtalyanlar'a karşı duyulan ahlâki öfke fazlasıyla etkiliydi, fakat kötü olan bir yanı da bu öfkenin İtalya'nın uygarlık için yaptığı entelektüel birikimin de reddi olmasıydı.⁴ Ancak hümanist Erasmus gibi başlangıcında Reform'a destek verenler Rönesans'ın getirileriyle dinsel düşüncenin otoritesini kırabilmişlerdi. Erasmus, dini inançların basitleştirilmesini ileri sürerken, sadece insanın ilahi iradeyi aracısız olarak kavrayabileceğine duyduğu güveni ifade ederek, Ortaçağ'ın dini yapı ve kurumlarının dünyevi işlevleri hakkında çağdaşlarından farklı eleştirel bir görüşü de dile getirmişti. Evrenin ve onun parçası olan insanın tabii olduğu genel yasaları araştıran Rönesans insanı, Reformla birlikte geçmişi ve var olan kapsayıcı ideolojileri dönüştürmeyi başarmıştı. Rönesans ile başlayan bireysellik, artık Reformla da teolojik alana girmeye başlamıştı. Hatırlanacak olursa hümanistlerin Ortaçağ'ı

¹ Reformizm, politik değişimin, toplumsal gelişme, kalkınma ya da ilerlemenin, devrimler yoluyla değil de reformlar yoluyla gerçekleştirilmesi gerektiğini savunan anlayış. bkz. Cevizci, *a.g.e.*, s.371.

² Hançerlioğlu, *a.g.e.*, s.169.

³ Ahmet Erhan Şekerci, *Aydınlanma ve Din*, İstanbul 2015, s.20-21.

⁴ Russell, *a.g.e.*, s.63,65.

karanlık olarak nitelendirmelerinin sebeplerinden en önemlisi de, bireyselliği ve akli baskılıyordığı iddiasıydı.⁵ Reformun getirdiği bireysellik, Protestanlarda papaya olduğu kadar krala da boyun eğmeyi isteksiz hale getirmişti.⁶

Reformla birlikte kaldırılan ritüeller, papayla olan mücadelede yararlı oldukları halde, Katolik Kilise'sinin hâkim olduğu ülkelerde güçlü olduğu kadar, Protestan Kilise'lerinin hâkim olduğu ülkelerde güçlü olmasını engellemişti. Bu iki Kilise'nin din adamları aynı derecede bağınazdı, fakat kaldırılan dini ritüellerden dolayı Protestanlar diğerleri kadar güçlü değildi ve bu sebeple daha az zararlı oldular. Luther, bilimsel gelişmeler karşısında Katolik din adamlarından farklı tepkiler vermiyordu. Copernicus'un teorisini öğrendiğinde dehşete düştü ve: "...Akıllı görünmek isteyen herkes, elbette bütün sistemlerin en iyisi olan yeni bir sistem icat etmelidir. Bu ahmak, bütün astronomi bilimini tersine çevirmek istiyor..." şeklinde tepkisini gösterdi. Calvin ise: "*Copernicus'un otoritesini, Kutsal Ruhun otoritesinin üstünde tutmaya kim cüret eder?*" diyerek sesini yükseltti. Bağınazlık konusunda belirtildiği gibi bir fark yoktu buna rağmen Protestan ülkelerde bilim gelişmişti, sebebi güçsüz olmalarıyla birlikte bu bölünmeler ulusal kiliseler yarattı ve onlar da laik yönetimleri kontrol edebilecek güçte olamadılar.⁷ Bunlarla birlikte din savaşları insanlarda bir tiksinti oluşturdu ve yetenekli insanların dikkati giderek laik eğitime, özellikle matematiğe ve bilime yöneldi. Luther dönemi felsefi olarak çorak olmasına rağmen sonrasında büyük bir kırılma yaşanması bu eğitim temelinden kaynaklıydı. Bu konuda en etkili olan ise İñigo López de Loyola'nın (1491-1556) Cizvit Tarikatı'nı oluşturmasıydı. Loyola bir askerdi ve tarikatını da ona göre disiplinli bir şekilde kurdu. Teolojileri Protestanlarınkinin tersiydi; Augustinus'un öğretilerini reddettiler, özgür iradeye inanarak kaderi de reddettiler. Onlara göre kurtuluş sadece imanla değil, hem imanla hem de amelleydi. Teoloji işin içine girmediğinde verdikleri eğitim dönemim en iyisiydi; Descartes onların eğitiminin bir ürünüydü.⁸

İnsanlar arası eşitsizliğin tanrısal bir düzenin gereği olduğunu söyleyen Luther'in düşüncelerinin benimsenmesi, mevcut düzenin her bakımdan bu düşünceyle uygun olmasından kaynaklıydı. Onun hazırladığı İncil metni yeni temel kitap olarak dokunulmazlık ve yorumlanamazlık kazandı. Başlangıçta kilisesiz ve papazsız bir din anlayışı düşünülürken Katolik Kilisesi'nin yolundan gidilerek ayıklanan Aristotelesçilik geri getirildi. Luther'in,

⁵ İrem, *a.g.m.*, s.137-138.

⁶ Russell, *a.g.e.*, s.64.

⁷ Russell, *a.g.e.*, s.64,72-73.

⁸ Russell, *a.g.e.*, s.65-66.

önceden *şeytanın yatağı* dediği akıl, yeniden tahtına oturmuştu fakat akıl ile Kutsal Kitap çatışırsa kitabın dediği olacaktı. Yeni ekonomik ilişkilerin meydana getirdiği Avrupa insanı artık dinsel insan olmaktan çıkarılarak birey olarak insan olmaya başladı.⁹ Şu da belirtilmelidir ki, kıta Avrupa'sında Luther, Calvin ve Zwingli'nin öncülüğünü yaptıkları değişimlerin farklı bir versiyonu çok önceleri İngiltere'de John Wycliffe (1330-1384) tarafından başlatılmıştı. Wycliffe'in öncülüğünde İncil'in İngilizceye tercümesi 1382'de yapıldı. VIII. Henry'nin XVI. yüzyılın başında İngiltere'de oluşturduğu güçlü monarşi, dini ve sosyal açıdan kıta Avrupa'sından çok daha önce ve önemli reformları gerçekleştirmişti.¹⁰ Reformcuların amacı, insanı birey olarak inançlı hale getirmektir. Hıristiyanların vicdan ve düşüncelerini papaların dogmatik boyunduruğundan kurtarmak ve bunu yaparken de resmi din anlayışına itaat sorununu gündeme getirmektir. Baskı gören dini azınlıklar, haklarının ve inanç özgürlüklerinin tanınmasını ve devletin inanç ve düşünce konusuna karışmamasını istiyorlardı. Bireyin Tanrı'nın sözlerini yorumlayabileceği kabul edildiğinde siyasal alandaki özgürlükleri de beraberinde gelecekti. Bu tarz düşünceler karşısında reformculardan Luther ve Calvin ise, otoriter ve totaliter görüşlere sahip olarak, ister iyi olsun isterse zorba olsun tüm yönetimlere mutlak itaat edilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Bu düşüncenin temel kaygısı reformların ancak güçlü siyasal iktidarların desteğiyle yapılabileceğiydi. Luther ve Calvin'in bu düşünceleri "*iradi kölelik*"¹¹ti. Fakat reform hareketi bu reformcularla sınırlı kalmadığı için zorba yönetimlere karşı direnme düşünceleri devam edecekti. Bu konuda Katolik ve Protestan yazarlar birleşmişlerdi. Tezlerini meşrulaştırdıkları şey ise, doğal hukuk doktriniydi. Buna göre emretme gücünün kökü Tanrı'dadır, fakat yeryüzünde iktidarın sahibi toplumdur ve toplum bu gücü kullanma yetkisini bir sözleşmeyle krala verir, denilmekteydi. Böylece birçok filozofun üzerinde durma gereği duyduğu temeli doğal durum olan toplumsal sözleşme teorileri ortaya çıkarılmıştı. Ortaçağ'da Hıristiyan birinin iki otorite karşısında bölünüyor olması artık ortadan kalkmıştı. Çünkü Luther, "*Ben Papanın elinden kılıcını alıyorum, yoksa hükümdarın elinden değil*" diyerek, iki kılıç düşüncesini yok ediyor ve tek kılıca indiriyordu.¹² Yaşanan bu gelişmeler feodaliteyi bertaraf eden ve Fransız monarşinin temel yapısını oluşturan, Jean Bodin'in (1530-1596) egemen-merkezi-ulusal devlet kuramını¹³ da beraberinde getirmişti.

⁹ Hançerlioğlu, *a.g.e.*, s.169-170.

¹⁰ Şekerci, *a.g.e.*, s.28.

¹¹ Etienne de La Boétie'ye (1530-1563) göre, iradi kölelik, tüm bir toplumun, bir zorbanın zulmüne ses çıkartmadan kabul ettiği, anlaşılması zor, ama sıkça rastlanan bir durumdur. Bir toplum neden gönül rızasıyla zulme boyun eğer? sorusunun cevabı için, bkz. Göze, *a.g.e.*, s.137-139.

¹² Göze, *a.g.e.*, s.135-136.

¹³ Jehan Bodin'in, Egemen-Merkezi-Ulusal Devlet kuramı için bkz. Göze, *a.g.e.*, s.139-142.

KAYNAKÇA

- Akay, Ali, "Aydınlanma Üzerine: Eski ve Yeni Etkiler", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.145-151.
- Aktay, Yasin, "Modernizmin Aydınlanma Vehmi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.103-112.
- Albayrak, Aydın - Deveci, Cem, "Ortaçağ Sonunda Evrensel Hukuk Arayışı ve İnsan Hakları: Vitoria'nın Siyaset Kuramı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.253-281.
- Anderson, Perry, "Modernlik ve Devrim", çev.Ali Türker Erdağı, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.121-130.
- Anlı, Ömer Faik, "Hümanizm, Aydınlanma, Epistemoloji İlişkisi Antropo-epistemolojinin Olanacağı", *Bilim ve Ütopya*, sy.263, Mayıs 2016, Ankara 2016, s.21-24.
- Burke, Edmund, "Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset", çev.Fatih Duman, *Muhafazakâr Düşünce*, sy.1, Yaz 2004, Ankara 2004, s.31-53.
- Casanova, José, *Modern Dünya'da Kamusal Dinler*, çev.Mehmet Murat Şahin, Sakarya 2014.
- Cassirer, Ernst, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", çev.Doğan Özlem, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.37-49.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 2017.
- Çiğdem, Ahmet, "'Şimdi" Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.91-94.
- Çotuksöken, Betül, "Betül Çotuksöken'le Ortaçağ Üstüne" (söyleşi:Özer Sayan), *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.175-198.
- Çotuksöken, Betül, "Düşünme ve Dil Bağlamında Aydınlanmacı Özne", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.141-144.
- Çüçen, Abdülkadir, "Kötülük Problemi", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.113-132.
- Dellaloğlu, Besim, "Aydınlanma, Modernite, Post-Modernite ve Sonrası", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.85-89.
- Demirci, Kürşat, "ENGİZİSYON", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.238-241.
- Denby, David, "Aydınlanmanın Krizi, Modernizmin Krizi Mi?", çev.Lerzan Caner Taşçier, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.95-101.
- Dickens, Charles, *İki Şehrin Hikayesi*, çev.Esen Rüzgar, Ankara 2012.

- Engineri, Melisa, "Aydınlanma Çağı ve Felsefesi", (Araştırma, Mersin Üniversitesi, 2008), s.1-15.
- Erdemli, Atillâ, "Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes", *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, sy: 27, 1990, s.99-113.
- Foucault, Michel, "Aydınlanma Nedir?", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.69-76.
- Foucault, Michel, "Doğruyu Söyleme Sanatı", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.77-80.
- Fromm, Ercih, İtaatsizlik Üzerine, çev.Nurdan Soysal, İstanbul 2016.
- Göka, Erol, "'Güç İlişkileri" Açısından Aydınlanma", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.113-119.
- Göçmen, Doğan, "Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine", https://www.academia.edu/5215849/Ayd%C4%B1nlanmac%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1n_Tarihsel_Anlam%C4%B1_ve_G%C3%BCncel_Miras%C4%B1_%C3%9Czerine, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-14.
- Gürkan, Salime Leyla, "ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2011, XXXX, s.549-552.
- Güvenç, Sıla Şenlen, "Letters Written By A Turkish Spy Eserinde Aydınlanma: Kartezyen Felsefesi", *Dörtöğe-Felsefe ve Bilim Yazıları*, sy.2, Bahar 2012, s.201-210.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul 2016.
- Habermas, Jürgen, "Şimdinin Kalbinde Amaç Yüklenmek: Foucault'un Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" Metni Hakkındaki Konferansı Üzerine", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.81-83.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Bilgicilik Akımı", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.168.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Dekartçılık", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.285-286.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, İstanbul 2017.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Humanizm", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1993, s.341.
- Hume, David, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev.Aziz Yardımlı, İstanbul 1997.
- Harman, Ömer Faruk, " ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.209-211.
- İrem, Nazım, "Karanlık/Aydınlık Anlatısı Olarak Ortaçağ ve Eski/Yeni Tarih Yazımı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.133-155.

- İşler, Ertuğrul, "Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na Bir Bakış", *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy.5, 1999, s.48-53.
- Kaçar, Turhan, "Ortaçağ'ın Dinsel Fermantasyonu", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.97-111.
- Kant, Immanuel, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", çev.Nejat Bozkurt, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.17-21.
- Karlığa, Bekir, "Doğu-Batı Düşüncelerinde On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.159-172.
- Kayapınar, Mehmet Akif, "Aydınlanma Zihniyeti'nin Ötesi: Antropokozmik Bir Bakış Açısı", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. XII, sy.22, Ocak 2007, s.27-38.
- Kayhan, Aslı, "Aydınlanma ve Jean-Jacques Rousseau", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.57-68.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, "Ortaçağ'ın Orta Malı Olmadığına Dair", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.69-79.
- Kıllıoğlu, İsmail, "Aydınlanma'nın Felsefi Temellerinin Tartışması II", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy.5, Bahar 2015, s.333-359.
- Kömeçoğlu, Uğur, "Eleştirel Kant'ı Eleştirememek", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.135-139.
- Le Goff, Jacques, "Ortaçağ'da Batı Avrupa", çev.Nilüfer Uluç, *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.39-68.
- Mendelssohn, Moses, "Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine", çev.Ali İrgat, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.13-15.
- Özcan, Zeki, "Ortaçağ'da Birey ve Bireyleşme", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.11-37.
- Öz, Mustafa, "RÂFİZİLER", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, XXXIII, s.396-397.
- Rossi, Paolo, *Modern Bilimin Doğuşu*, çev.Neşenur Domaniç, İstanbul 2009.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev.Vedat Günyol, İstanbul 2016.
- Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev.Ahmet Fethi, İstanbul 2017.
- Saygın, Alkım, "Kant'ın Aydınlanma Görüşü ve Foucault'nun Eleştirileri Üzerine", https://www.academia.edu/29148072/Kant_%C4%B1n_Ayd%C4%B1nlanma_G%C3%B6r%C3%BC%C5%9F%C3%BC_ve_Foucault_nun_Ele%C5%9Ftirileri_%C3%9Czerine_Alk%C4%B1m_Sayg%C4%B1n_Kahve_Molas%C4%B1_12.04.2013-26.04.2013, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-11.

- Schmidt, James, "Aydınlanma Nedir? Moses Mendelssohn ve Immanuel Kant Berlinische Monatsschrift'i Nasıl Yanıtladı", çev.Fahrettin Altun, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.23-36.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Avrupa'da Aydınlanma ve Dini Tolerans Algısının Düşünsel Temelleri", *21. Yüzyılda Din ve Uluslararası İlişkilerdeki Dönüşüm*, ed. Filiz Çoban Oran, Ankara 2017, s.147-177.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanma ve Bilim: Bilimsel Zihnin Yeniden İnşası ve Dönüşümü", *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed.Ömer Bozkurt, Mardin 2016,
- Şekerci, Ahmet Erhan, *Aydınlanma ve Din*, İstanbul 2015.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanmanın Ulusal Karakteri Üzerine Analitik Bir Deneme", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, c. III, İstanbul 2015, s.153-212.
- Taşçı, Serdar, "Aydınlanma(ma)nın Felsefesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.131-134.
- Timuçin, Afşar, "Aydınlanma Düşüncesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.51-56.
- Tunçel, Ahu, "Yöntem Ya Da Eleştiri Yetisi Olarak Aydınlanma Akılcılığı", *Tabula Rasa*, sy: 25-26, 2012, s.70-82.